

РОЗВИТОК КАТУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

© Коваль М. М., 2015

Досліджується історичний розвиток катування на українських землях та зв'язок з кримінально-процесуальним правом, а також значення катування за різними джерелами.

Ключові слова: кат, катування, магістр, дізнання, суд.

М. М. Коваль

РАЗВИТИЕ ПЫТКИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ

Исследуется историческое развитие пытки на украинских землях и связь с уголовно-процессуальным правом, а также значение пытки по разным источникам.

Ключевые слова: палач, пытки, магистр, дознание, суд.

М. М. Koval

DEVELOPMENT OF TORTURE IN THE UKRAINIAN LANDS

This paper examines the historical development of the Ukrainian lands torture and connection with the criminal procedure law, and the importance of torture by various sources.

Key words: cat, torture, palach, Master, inquiry and trial.

Постановка проблеми. Під час розслідування катування ми часто звертаємо увагу, чому саме такі види катування застосовують, та звідки вони до нас прийшли. Тому важливим є вивчення історії розвитку катування та ознайомлення з практикою минулого.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема допиту багатогранна і міждисциплінарна, значна кількість вітчизняних науковців-процесуалістів і криміналістів розглядала різні її складові, відповідно до мети своїх досліджень: Л. Є. Ароцкер, О. Я. Баєв, Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, В. Г. Гончаренко, Л. М. Карнесва, В. Г. Лукашевич, М. І. Порубов, О. Б. Соловійов, В. М. Стратонов.

Формулювання цілі статті. Цілі статті полягають, по-перше, у розкритті поняття катування за твердженнями деяких авторів та чинного законодавства; по-друге, історичний розвиток катування на території України.

Виклад основного матеріалу. З вивчення історичного розвитку катування перші згадки можна віднайти ще у XV ст.

Щодо самої України, то вона на тлі держав сусідів виглядала ледь не оазою гуманізму, де катування у карному процесі застосовувалось лише у виняткових випадках, коли показами двох або більше свідків чи показами самого обвинуваченого було неможливо довести вину чи невинуватість підсудного. При цьому смертна кара застосовувалась набагато рідше, ніж у сусідніх країнах. Причиною цього було поширення на українських теренах магдебурзького права, що встановлювало

самоуправління міст. Робота ката, яку мав оплачувати магістрат, коштувала недешево, власного ката мало далеко не кожне місто, тож мордування, як і смертна кара, зустрічались у судовій практиці не часто [1]. Отже, на розвиток катування на території України важливий вплив мало чинне у той час законодавство, а саме – магдебурзьке право.

Історик з Києво-Могилянської академії Катерина Діса у своїй ґрунтовній праці “Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття”, проаналізувавши архіви чотирнадцяти міст, встановила, що кати були лише у трьох – Львові, Кам’янці-Подільському та Кременці. У Києві власного ката не було до кінця XVIII ст., тож у випадку нагальної потреби фахівця з мордування доводилось “виписувати” з найближчого міста, де він був. Зрозуміло, що магістрат був не зацікавлений у додаткових витратах. І навіть у разі, коли норми матеріального права – “Саксонське зеркало”, “Карлінський кодекс” чи приписи Бартоломея Гроїцького – вимагали виключно смертного вироку, суд часто обирав найменш жорстоку (і, відповідно, найдешевшу для міської скарбниці) форму страти. Наприклад, замість спалювання живцем – відсіч голови мечем [2], тому що катувати людей було “дорогим задоволенням”, в якому на той час влада не була зацікавлена.

Процедура катування на українських землях також була суворо вноормована. Спочатку кат показував обвинуваченому знаряддя тортур і лише у разі, якщо підсудний відмовлявся свідчити, приступав до роботи, – як правило, розтягував людину на дибі та підпалював стопи свічками. При цьому кат не мав права завдавати каліцтва, оскільки, якщо після трикратного повторення “дзнання” людина не визнавала себе винною, суд її мусив звільнити з-під варти (і таких випадків було чимало). Якщо ж обвинувачений давав викривальні зізнання, наступного дня він мав їх повторити вже без примусу у залі суду [1], як показує практика інших країн, на відміну від України, катування проводилось до того часу поки людина не зізналась у вчиненні злочину, а якщо це призводило до втрати свідомості чи шкоди здоров’ю, то катувати продовжували через деякий час.

Утім траплялись і кричущі процесуальні порушення. Так, у 1634 р. у Львові трьох жінок – Єву Грубарку, Доротею Смоличку та Єву Питлоху – звинуватили у чаклунстві. На дибі вони визнали провину, але в наступному судовому засіданні заперечили свої слова та розповіли про неприпустимі порушення процедури катування. Зокрема, Єву Грубарку брали на муки дев’ять разів. Тим не менш, жінки, за вироком суду, були страчені. До речі, – це найдавніша задокументована згадка про катування в Україні. І єдиний задокументований в Україні випадок застосування до обвинуваченого несанкціонованої кількості тортур [3]. У минулі роки вчинення катування щодо інших осіб було латентним і сьогодні віднайти задокументовані факти неможливо.

Нерідко фіксувалися й випадки самосуду. Так, у 1738 р. шляхтича Михайла Матковського було по-звірячому вбито натовпом на чолі зі священником. Розлючений люд вважав, що саме через нього люди й худоба вмирали від невідомої пошесті. У 1716 р. кам’янецька жebraчка Марина ніби хотіла причарувати вірменського вїта за допомогою якогось порошку. Її звинуватили у застосуванні чарів і теж стратили. Доволі поширеним було винесення попередження або профілактика – кара різками. Чутки були достатньою підставою для виклику до суду (спроба втечі вважалася однозначним доказом провини). Найчастіше у злочинному використанні чарів обвинувачувалися члени власної родини та сусіди. Прикметно, що так само було (а подекуди, очевидно, і є) у деяких африканських племен. В Україні, як і в більшості європейських країн, абсолютну більшість обвинувачених і підданих суду за відьомство були жінки – 78 %. Виняток становлять тодішні Росія, де було покарано 70 % чоловіків, і Ісландія – цілих 90 %! [3]. Як показує практика, сьогодні на території України найчастіше трапляються жінки, які займаються чарами.

Після приєднання українських земель до Російської імперії катування під час судового слідства стало звичною справою. Щоправда, при Єкатерині II обвинуваченого брали на муки лише у разі відсутності доказів його провини. У 1801 р. тортури були офіційно заборонені, але фактично застосовувались аж до 1864 р., оскільки після кодифікації Сперанського, проведеної за часи правління Миколи I, справи в судах стали розглядатись виключно в порядку письмового провадження без виклику сторін і свідків. Вироки виносились на підставі письмових матеріалів,

зібраних слідством, що забезпечувало широкі можливості для зловживань, зокрема – мордування обвинувачених [1]. Перші згадки щодо заборони катування на території України можна побачити у 1801 р. У той час ніхто і не думав перевіряти, яким способом були зібрані ті чи інші матеріали. Скільки людей було піддано катуванню, з метою отримати зізнання, та направлено справ до суду, тому що влада була впевнена, що катований нікуди не буде звертатись з цього приводу і ніхто йому не повірить, тому що доказів у нього не було.

28 грудня 1960 року набув чинності новий Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР, відповідно до якого зізнання обвинуваченого чи підсудного могло лягати в основу обвинувального вироку лише у тому випадку, якщо було підкріплено об'єктивними доказами по справі. Тим не менш мордувати в міліції продовжували й далі. Ба, більше того: за роки української незалежності катування набуло такого поширення й таких форм, що можна лише позаздрити нашим предкам [1]. На відміну від середньовічного ката, українській міліціонер не зупиниться ані перед тим, щоб скалічити людину під час допиту, ані перед тим, щоб її вбити. Як показує практика, хоча і сьогодні зветрають увагу на докази, які містяться у кримінальних провадженнях, але все ж таки суд і прокуратура “вимагає” від працівників слідства зізнання підозрюваного.

Навіть у наш час, у нашій демократичній правовій державі застосування катувань існує, що зумовлює необхідність покласти край цьому особливо серйозному порушенню прав людини. Після проголошення незалежності України у 1991 р. наша держава стала на шлях розвитку демократичного суспільства, яке ґрунтується на принципах верховенства права та поваги до прав людини. Почали створюватися умови щодо ефективного правового забезпечення прав людини і основних свобод, а також гарантій для їх повноцінної та практичної реалізації.

Катування в Україні – це повсякденне явище, за допомогою якого, власне, і здійснюється реальне чи уявне розкриття переважної більшості злочинів. Бо і той, хто катує, і той, кого катують, є заручниками двох принципів, на яких побудована українська правоохоронна система: показниками роботи міліціонерів вважається статистична звітність, а підозрюваний чи обвинувачений, як правило, позбавлений реального захисту [1]. На нашу думку, щоб зменшити вчинення катування потрібно Україні відмовитись від показникової роботи правоохоронних органів та спрямувати показники на профілактику від вчинення злочину.

Але практика засвідчила, що в Україні систематично застосовувалися катування, і особливо працівниками правоохоронних органів. Так, за даними Уповноваженого з прав людини Верховної Ради України Н. Карпачової, за перевищення службових повноважень із застосуванням насильства у 1998–1999 рр. засуджено 285 працівників міліції. У 2000 р. до Уповноваженого з прав людини зі скаргами на насильницькі дії працівників міліції звернулися понад 200 осіб [4, с. 41–42]. Як показують статистичні дані, кількість злочинів, зареєстрованих органами внутрішніх справ за ст. 127 КК України в 2005 р. – 61, 2007 р. – 56, а вчинено 76, 2008 р. – 70, а вчинено 82, 2009 р. – 63, а вчинено 77, 2010 р. – 60. Щодо вироків, які набрали законної сили, то статистика показує, що в 2001 р. – 0, 2002 р. – 13, 2003 р. – 23, 2004 р. – 36, 2005 р. – 33, 2006 р. – 33, 2007 – 42, 2008 р. – 40 [5; 6; 7 8; 9].

У 2007 р. Н. Карпачова повідомила, що протягом останнього часу до неї, як до Уповноваженого з прав людини, зі скаргами на застосування щодо них працівниками правоохоронних органів насильницьких дій щороку звертаються близько 1300 осіб.

Як вже було згадано, в роботі правоохоронних органів найважливішим є показник. Як наслідок, якщо відсоток розкриття злочинів у країнах Західної Європи коливається у межах 40–45 %, а найвищими є показники Бельгії і Франції – 52 %, то в Україні розкриваються 70–80 % злочинів, а в окремих регіонах – навіть 90 %. Щоправда, слово “розкривається” треба брати в лапки [1]. Єдине, що може зупинити українського, так би мовити, правоохоронця від застосування тортур, – це усвідомлення того, що на завтра жертва катувань зустрінеться зі своєю довіреною особою, яка негайно оприлюднить інформацію про недозволені методи слідства.

Архівно-облікові відділи обласних управлінь СБУ областей України містять численні матеріали, які свідчать про застосування методів фізичного і психологічного впливу (катувань)

щодо т. зв. “ворогів народу”, як керівних працівників державного апарату, установ, організацій, так і рядових робітників промислових підприємств, як простих селян, так і творчої інтелігенції, зокрема представників “розстріляного відродження” [10, с. 45].

Щодо вивчення, що таке катування, які дії вчиняються під час катування та які наслідки настають, найперше потрібно віднайти звідки цей термін походить.

Ще у давнину, під час застосування катування, використовували такий термін, як “кат”, його можна віднайти у давніх нормативно-правових документах, якими є Литовські статuti (1529, 1566, 1588 рр.), що діяли на території України, акти магдебурзького права, де визначено, що тілесні покарання і смертну кару виконував кат [11, с. 47]. Тому можемо стверджувати, що термін “катування” походить від слова “кат”.

В. Даль дає таке визначення цього поняття: “Палач – исполнитель смертной казни; кат, заплочный мастер” [12, с. 11].

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає поняття “кат”, як “той, хто здійснює смертні вироки або тілесні покарання, бере на тортури” [13, с. 420].

Щодо тлумачення терміна “катування”, його можна знайти у різних документах, актах і кодексах різних країн, які відрізняються за своєю метою, цілями, суб’єктами. Отже, детально розглянемо кожне тлумачення “катування”.

Наприклад, щодо іноземного законодавства та найчастіше поняття містить нормативне визначення або прямо відтворює зміст відповідних міжнародних конвенцій (КК Республіки Молдови), або самі кримінально-правові норми є банкетними та відсилають дослідника до відповідних конвенцій (КК Австралії), або у них містяться специфічні визначення катування, наприклад: а) відповідальність за катування може наставати на підставі кількох норм (зокрема, КК Франції); б) вказівка на це діяння є: обставиною, що впливає на кваліфікацію та обтяжує покарання (зокрема, КК Азербайджанської Республіки); впливає на кваліфікацію окремих злочинів (зокрема, КК Іспанії); способом чи формою вчинення іншого злочину (зокрема, мордування), даючи змогу розмежувати злочинні діяння (зокрема, КК Російської Федерації); передбачає окрему відповідальність за катування військовослужбовців чи військовополонених (зокрема, КК Республіки Польщі) [14].

Щодо Кримінального кодексу України, термін катування, який міститься в ч. 1 ст. 127 тлумачиться, як умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою змусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, зокрема отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою, чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб [15, с. 276].

За Токійською декларацією: “Катування – умисне, систематичне чи безпричинне заподіяння фізичних чи розумових страждань однією особою чи більшою кількістю осіб, що діють самостійно або за наказом будь-якого органу влади, щоб змусити іншу особу видати інформацію, зробити визнання, чи з будь-якої іншої причини” [16, с. 11–12]. У цьому визначенні не розтлумачується, яким способом заподіюються фізичні чи розумові страждання, а також, на відміну від визначення, зазначеного в Кримінальному кодексі України, зазначається, що ці дії можуть виконувати особи за наказом будь-якого органу влади, що, на нашу думку, є дуже важливим, тому що у цьому випадку йде чітке розмежування складу злочину між ст. 127 та ст. 364 КК України.

Також під час визначення терміна катування, потрібно звернутись до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання, яка в ст. 1 говорить, що катування означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа, чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи змусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання

заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди. До цього терміна не включаються біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково [17].

Висновки. З трьох вищезазначених тлумачень можна зробити висновок, що їхньою спільною ознакою є те, що катування здійснюється найперше з метою отримання інформації. А також потрібно додати, що, крім того, що в ч. 3 ст. 127 КК України зазначено, що катування вчиняються працівниками правоохоронних органів, на нашу думку, цю диспозицію потрібно доповнити ще таким: “катування вчиняються працівниками державних органів влади”.

1. Електронний ресурс: <http://ord-ua.com/2012/06/05/tsaritsya-dokaziv-ukrayinskij-variant/?page=2>.
2. Електронний ресурс: http://kassiopeya.com/scripts/ajax.php?task=look_inside&id=y3mfurkvobxme.
3. Електронний ресурс: [<http://ru.tsn.ua/analitika/tsikavi-knizhki-z-vahtangom-kipiani-4.html>].
4. Финальный отчет по результатам социологического исследования, проведенного в рамках проекта “Кампания против пыток и жестокого обращения в Украине” под эгидой Европейской Комиссии Совета Европы [текст] / Харьк. ин-т социал. исслед. – Х., 2004. – 62 с.
5. Збірник даних судової статистики щодо розгляду судами України кримінальних справ, кількості та структури засуджених осіб у 2001–2010 роках. – [Електронний ресурс]. – <http://sc.gov.ua/ua/sudova-statistika.html>.
6. Злочинність в Україні: стат. зб. – К.: ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2011. – 118 с.
7. Єдиний звіт про злочинність за 12 місяців 2007 року [Текст]. – К.: Департамент інформ. технологій МВС України, 2008.
8. Єдиний звіт про злочинність за 12 місяців 2008 року [Текст]. – К.: Департамент інформ. технологій МВС України, 2009.
9. Єдиний звіт про злочинність за 12 місяців 2009 року [Текст]. – К.: Департамент інформ. технологій МВС України, 2010.
10. Бантишев О. Ф. Пастка для еліти / О. Ф. Бантишев, А. В. Селюк. – К.: Нора-Друк, 2004. – 290 с.
11. Курс кримінально-виконавчого права України. Загальна та особлива частини: навч. посіб. / О. М. Джужа, В. О. Корчинський, С. Я. Фаренюк, В. Б. Василець; Нац. акад. внутр. справ України. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 302 с.
12. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Современное написание: в 4 т. / В. И. Даль. – М.: ООО “Изд-во Астрель”, 2003. – Т. 3 : П. – М.: ООО “Издательство Астрель”, 2003. – 921 с.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2004. – 1440 с.
14. Телесніцький Г. Н. Кримінально-правова характеристика катування за законодавством України та інших країн. – [Електронний ресурс] // irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?.
15. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-те вид., перероб. та доп. – К.: Юридична думка, 2012. – 1316 с.
16. Про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України : Закон України від 15 квітня 2008 р. № 270-VI // [Електронне видання]. – Законодавство України. – 2008. – № 12 : (Правова серія “Інфодиск”). – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2008. – Систем. вимоги: Pentium-233; 32 Мб RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з контейнера.
17. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984 р. – [Електронний ресурс] // http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_085.